
СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР ДІЯЛЬНОСТІ У ФОРМУВАННІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Василь Сутула

Резюме. Проанализированы основные направления развития теории физической культуры. Определено, что интегральной функцией современной системы физической культуры является оздоровительно-воспитательная. Раскрыт социальный механизм саморазвития физической культуры, который проявляется в диалектическом единстве, с одной стороны, деятельности людей по удовлетворению разнообразных потребностей в использовании физических упражнений, а с другой, общественной оценки такой деятельности. Выделены основные направления исторического развития физической культуры: религиозное, воспитательное, зрелищное, оздоровительное. Показано, что теория физической культуры занимается изучением развития физической культуры в контексте культурно-исторического процесса, а специальные теории – процесса функционирования разных ее социальных форм на современном этапе.

Ключевые слова: физическая культура, теория, деятельность, потребности, функции, направления развития, система, социальный механизм саморазвития.

Summary. The paper analyzes the main developmental directions of the theory of physical education. It is deduced that the integral function of the modern system of physical culture is recreational and educational. It is disclosed the social mechanism of self-development of physical culture, which manifests itself in a dialectical unity, on the one hand, of human activities aiming to meet the diverse needs in the use of exercise, and on the other, of public evaluation of such activities. On this basis, basic directions of historical development of physical culture are defined as follows: religious, educational, entertainment, recreation. It is shown that the theory of physical education discloses the development of physical culture in context of cultural and historical process, and special theories describes the functioning of its various social forms through the prism of today.

Key words: physical culture, theory, activity, needs, social functions, recreational and educational function, development directions, the system, the social mechanism of self-development.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному суспільстві фізична культура постає як потужний соціокультурний феномен, який характеризується специфічними матеріальними й духовними цінностями та охоплює великі спільноти людей, об'єднаних складним процесом соціальної діяльності, що забезпечує їх фізичне й духовне вдосконалення. На думку Л. Лубишевої (2001), вже наприкінці 1920-х років фізична культура набула ознак соціального інституту, поступово перетворюючись у самостійну галузь соціального життя. З огляду на зростання ролі фізичної культури в сучасному суспільстві, в науці було здійснено розробку її теорії, а з 1979 р. до навчальних програм ВНЗ фізкультурного профілю було введено предмет «Теорія і методика фізичної культури». Теорія пройшла складний етап становлення – від механістичного об'єднання основ фізичного виховання, а також теорій і концепцій, які пояснюють інші форми соціального прояву фізичної культури, що було характерно для початкових етапів її розвитку (Дюперон, 1930; Белінович, 1939), до усвідомлення її гуманістичної людинотворчої сутності (Ніколаєв, 2005–2012; Видрін, 2003–2008; та ін.). Однак на сучасному етапі існує певна криза уявлень щодо розвитку фізичної культури, про що свідчать

матеріали широкої дискусії, яка розгорнулася на сторінках журналу «Теорія і практика фізичної культури», про зацікавленість широкого кола спеціалістів у її вирішенні та водночас про необхідність удосконалення теорії, яка повинна бути цілісною узагальнюючою системою знань про цю сферу діяльності людини. Така постановка питання закономірна і своєчасна, адже, в теорії фізичної культури, яка відображена в основоположних працях (Курамшин, 2003; Матвеев, 2008; Deborah A. Wuest, Charles A. Bucher, 1995), відсутня єдина загальнотеоретична основа (Візитей, 2009; Ніколаєв, 2010; Передельський, 2011).

Актуальність розробки узагальненої теорії фізичної культури виразно простежується у працях Н. Пономарьова (1974, 1996), Г. Наталова (1998, 2005), В. Видріна (1974, 1996, 2003, 2008 та ін.), Л. Матвеева (2003, 2009), Ю. Ніколаєва (2001–2012). На думку цих фахівців, сучасні підходи до вивчення фізичної культури повинні ґрунтуватися на переосмисленні інтеграційних процесів, що розгортаються у даній сфері суспільного життя, при цьому доцільним є використання соціокультурологічного підходу, а також закону взаємозв'язку потреб і діяльності. Зазначені вище концептуальні положення все ще не знайшли практичної реалізації у процесі розробки теорії

фізичної культури. Проте саме вони є методологічною основою для виділення об'єктивних законів розвитку фізичної культури, визначення її місця й ролі в системі суспільних відносин, її впливу на формування тілесної і духовної сутності людини, тобто основою для розвитку науки про фізичну культуру як такої.

Дослідження виконано в рамках реалізації комплексного наукового проекту «Теоретико-методологічні засади формування особистісної фізичної культури у дітей і молоді як основи їх здоров'я» (номер держреєстрації 0113U001205).

Мета дослідження — виділення системоутворювальної функції сучасної фізичної культури, соціального механізму її саморозвитку, основних напрямів її історичної еволюції, а також встановлення співвідношення між теорією фізичної культури і теоріями та концепціями, які описують сучасні форми її соціального прояву.

Методи дослідження: аналіз спеціальної літератури, в якій розробляються теоретичні та практичні аспекти побудови теорії фізичної культури.

Результати дослідження та їх обговорення. Розробка інтеграційних напрямів у сучасній теорії фізичної культури має принципове значення, адже така теорія має право на існування лише в тому випадку, коли буде обґрунтовано та досить повно розкрито сутність єдності різних видів фізичної культури. Такий підхід передбачає аналіз сучасної фізичної культури через призму цілісної системи [9]. Зазначимо, що не кожне (довільне) об'єднання структурних елементів може виступати системою, оскільки система — це не лише сукупність елементів, які мають деякі загальні властивості. Такі властивості визначаються її системоутворюючою (інтегральною) функцією. Це означає, що виділення та аналіз такої функції сучасної фізичної культури є першочерговою та ключовою ланкою у процесі розробки її теорії.

Інтегральна функція фізичної культури (фізичні вправи як системоутворюючий чинник фізичної культури). При дослідженні цієї проблеми необхідно враховувати те, що різні види фізичної культури виникли і розвиваються в соціальному середовищі в результаті спеціалізованої діяльності людей із використанням різноманітних фізичних вправ. Тому фізичні вправи є саме тією фундаментальною «цеглиною», яка лежить в основі їх єдності. Слід звернути увагу на деякі, на перший погляд, достатньо очевидні особливості їх застосування. З одного боку, систематичне використання людиною таких вправ створює сприятливі умови для оптимального функціонування усіх систем організму, тобто безпосередньо впливає на її здоров'я та фізичний стан. З іншого ж боку, спонукати людину систематично за власним бажанням виконувати фізичні вправи, які не мають для неї прямого утилі-

тарного значення (миттєвої вигоди, користі), можливо лише через формування у неї відповідних потреб, тобто впливаючи певним чином на її духовну сферу. Отже, фізичні вправи є своєрідним стрижнем, навколо якого об'єднується моторика людини та її духовний розвиток у процесі спеціалізованої діяльності. Саме вони є основним засобом, за допомогою якого реалізуються різноманітні потреби людини і суспільства у сфері фізичної культури.

Фізичні вправи як один із засобів підтримки громадського здоров'я. При дослідженні поставленої проблеми необхідно відповісти на два головні питання: чи впливають заняття фізичними вправами на біологічно спадкову сторону сутності людини? якщо так, то як це відбувається? Ця проблема потребує спеціального аналізу, адже в науковій літературі вона лише частково порушена [4, 10].

Результати проведених досліджень свідчать про те, що фізична культура не прямо, а опосередковано впливає на біологічно спадкову сторону сутності людини. Наприклад, практична діяльність людей із використанням фізичних вправ здійснюється у межах різних форм фізичної культури (фізичне виховання, спорт, фізична рекреація, фізична реабілітація, адаптивна фізична культура), сприяє підвищенню рівня здоров'я конкретної людини. У цьому проявляється прямий вплив фізичних вправ на біологічну сутність людини, тим самим створюються сприятливі умови для розвитку в неї здорових нащадків. Така дія матиме значення з позиції еволюції виду *Homo sapiens* лише в тому випадку, коли вона охоплює достатньо велику кількість людей, оскільки одиницею еволюційного процесу є вид. Таким чином, для формування стійких адаптаційних змін, що забезпечують передачу високого рівня здоров'я від покоління до покоління (суспільна функція фізичної культури), фізична культура повинна залучати до сфери свого впливу значну кількість людей (виховна функція фізичної культури). Тільки в цьому випадку, якщо розглядати актуалізовану проблему з позиції еволюційних змін біологічного виду, виникає суспільно значимий оздоровчий ефект від фізкультурної діяльності. Існування окресленого зв'язку підтверджується матеріалами цілої низки досліджень [1, 7]. За даними М. Дутчака [2], суспільний ефект від оздоровчої діяльності може бути досягнутий лише за умови, коли більше третини населення держави на достатньому рівні займається різними видами рухової активності оздоровчої спрямованості.

Проведений аналіз свідчить про те, що основною суспільною функцією фізичного виховання, спорту, фізичної рекреації, фізичної реабілітації й адаптивної фізичної культури є забезпечення фізичного здоров'я людини, а оскільки ці форми фізичної культури залучають до активних занять

фізичними вправами значну кількість людей різного віку, то й громадського здоров'я в цілому. У цьому проявляється сутність основної (інтегральної) функції сучасної системи фізичної культури, тобто такої функції, яка притаманна усім її формам і визначає її цілісність. Вона є відображенням фундаментального принципу, який констатує, що вся соціальна система сучасної фізичної культури має оздоровчо-виховну спрямованість.

Соціальний механізм саморозвитку фізичної культури (особливості дії закону взаємозв'язку потреб і діяльності). Аналіз цієї проблеми показує, що основна рушійна сила, яка визначає соціальний і біологічний вектори розвитку людини, пов'язана із задоволенням цілого спектра особистісних потреб. З цього приводу відомий філософ А. Спіркін (1999) свого часу зауважував, що «все наше життя знаходиться у фатальній залежності від задоволення наших потреб: без цього життя гине». Людина взаємодіє з навколишнім світом передусім через реалізацію своїх потреб. Така взаємодія різноманітна, як різноманітний і спектр людських потреб. Розмаїття людських потреб визначає спектр цінностей культури, яка в підсумку і є засобом задоволення цих потреб. В основі цього процесу лежить індивідуальна діяльність людей. Така діяльність формує особливі (конкурентні) взаємовідносини між людьми, що за певних умов є основою механізму їх самоорганізації і приводить до появи та розвитку різних соціальних явищ (в тому числі й фізичної культури). Цей процес можна описати в такий спосіб. Прагнучи задовольнити конкретну потребу, людина вступає у відносини з іншими людьми, в яких є аналогічні прагнення. Така взаємодія може привести до об'єднання цих людей із метою спільного добування необхідних благ і цінностей для задоволення спільних потреб. Це сприяє утворенню соціальних груп, які характеризуються відносною цілісністю та є самостійним суб'єктом соціальної дії. Таким чином, на підставі конкретних індивідуальних потреб людини формуються групові потреби, які, на відміну від індивідуальних, є більш стійкими і більш сталими. Групові потреби можуть сформуватися, а процес їх задоволення набути систематичного характеру лише після отримання належної суспільної оцінки. Якщо ж групові потреби, які сформувалися у процесі діяльності людей щодо задоволення індивідуальних потреб не одержують позитивної суспільної оцінки, то це може призвести до згортання відповідного соціального явища, або навіть до повного його відмирання. Якщо ж суспільна оцінка явища, яке виникло в результаті діяльності людей із задоволення спільних потреб, позитивна (наприклад, змагальна діяльність людей, що лежить в основі розвитку спорту, або ж діяльність

людей щодо підтримки власного здоров'я), то таке явище, а відповідно і діяльність людей стають суспільно значущими. На цій підставі при певних умовах може сформуватися відповідний соціальний інститут (наприклад, соціальний інститут фізичної культури [3]), який стає особливою соціальною формою закріплення та способом здійснення спеціалізованої діяльності людей. Саме він (соціальний інститут) і забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин, що утворилися в результаті діяльності людей у сфері задоволення спільних потреб, а це може означати, що таке соціальне явище стає однією зі складових культури суспільства.

Проведений вище аналіз дозволяє зробити висновок про те, що соціальний механізм саморозвитку фізичної культури проявляється в діалектичній єдності, з одного боку, конкурентної діяльності людей із задоволення різноманітних потреб у використанні фізичних вправ, а з іншого – суспільної оцінки такої діяльності [8, 9]. У цьому процесі суспільна оцінка виступає як механізм відбору з усього розмаїття соціальних явищ, що виникають у результаті цієї діяльності та мають важливе значення для суспільства. Вона може проявлятися через включення такої діяльності в уже існуючі суспільно значущі явища (наприклад, система виховання, релігійні ритуали, різні суспільно значущі рухи тощо) або сформуватися на основі ознак, характерних для фізичних вправ (оздоровчий ефект від їх використання, їх видовищності). Описаний вище механізм представляє собою своєрідну «локомоторну» систему фізичної культури, що забезпечує її розвиток у складних і суперечливих умовах історичної еволюції суспільства. Він розкриває природу дії закону, який констатує: розвиток фізичної культури обумовлений соціальною системою, в якій він відбувається.

Особливості використання цього закону в процесі аналізу історичної еволюції фізичної культури (її генезису), що є невід'ємною складовою теорії, виходить за межі даної статті. Його результати детально викладено в попередніх працях [8], окреслимо деякі з них. При цьому необхідно відмітити, що правильне визначення перспектив подальшого розвитку сучасної системи фізичної культури можливе лише за умови розуміння сутності процесу її історичної еволюції, адже саме в історії найбільш яскраво відображаються особливості та закономірності історично зумовленої діяльності людей, пов'язаної з використанням фізичних вправ, яка в підсумку й привела до появи сучасних форм фізичної культури. Такий підхід дозволяє виділити наступні напрями історичного розвитку фізичної культури. По-перше, релігійний напрям, для якого характерно те, що спеціальні фізичні вправи використовувалися

лися людьми в процесі виконання релігійних ритуалів, у чому й виявлялася їх соціальна значущість. По-друге, виховний, який ґрунтується на оздоровчо-виховній функції фізичних вправ. Його становлення обумовлене соціально значимою потребою використання таких вправ у процесі виховання підростаючого покоління, який поступово трансформувався у сучасну систему фізичного виховання. По-третє, видовищний, в основі розвитку якого лежить видовищна функція фізичних вправ. Історична еволюція цього напряму обумовлена тим, що фізичні вправи включалися в різноманітні звичаї та обряди, які існували на певному етапі суспільного розвитку, що забезпечувало їх високе соціальне значення, а відтак, створювало передумови для подальшої еволюції такої діяльності, яка і привела до появи сучасного спорту. Соціальна значимість його обумовлена, з одного боку, задоволенням індивідуальних потреб людей у самовираженні, що досягається в ході змагальної діяльності на основі їх тілесності, а з другого, — суспільними потребами у різноманітних видовищах, що сформувалися навколо змагальної діяльності людей із використанням фізичних вправ. По-четверте, оздоровчий, розвиток якого обумовлений оздоровчою функцією фізичних вправ. Виникнення цього напряму в історичній еволюції фізичної культури (середина XIX ст.) було обумовлено, з одного боку, поступовим суспільним усвідомленням оздоровчого впливу фізичних вправ на організм людини, а з іншого — формуванням суспільної потреби в здоровому поколінні людей. Цей напрям розвитку привів до виникнення фізичної рекреації, фізичної реабілітації та адаптивної фізичної культури.

Фізкультурологія — наука про фізичну культуру, яка є сукупністю теорій і концепцій, в яких систематизуються та узагальнюються об'єктивні знання про різні аспекти функціонування в суспільстві фізичної культури. Закінчуючи подання базових положень теорії фізичної культури, необхідно звернути увагу на її назву. Це питання неодноразово обговорювалось на сторінках журналу «Теорія і практика фізичної культури». Пропонувалися різні назви, як то «узагальнююча теорія фізичної культури», «інтегральна теорія фізичної культури», «загальна теорія і методологія фізичної культури», «теорія і методика фізичної культури» та інші. Жодна з цих назв не отримала належного визнання в науковому співтоваристві. Доцільно погодитись із Ю. Ніколаєвим [5], який назвав це поняттям «теорія фізичної культури». Однак для правильного визначення її ролі в процесі об'єктивного пізнання фізичної культури як особливого соціокультурного феномену необхідно її співвіднести з уже існуючими теоріями та концепціями. При вирішенні цього пи-

тання слід виходити з того, що фізична культура як складова загальнолюдської культури є водночас однією зі сфер соціальної діяльності людей, пов'язаної з використанням фізичних вправ, яка спрямована на пізнання та перетворення духовної і тілесної сутності людини в усій її багатоманітності. Отже, базовим елементом функціонування в суспільстві фізичної культури є специфічна діяльність людей, яка породжує в суспільстві особливі конфігурації їх взаємовідносин не тільки в межах, а й навколо такої діяльності, що виділяє фізичну культуру, як особливий вид загальнолюдської культури. Оскільки людина є водночас суб'єктом і об'єктом культурно-історичного процесу, то така діяльність має два виміри. З одного боку, її необхідно розглядати з позиції сьогодення, як таку, що забезпечує функціонування у сучасному суспільстві фізичного виховання, спорту, фізичної рекреації, фізичної реабілітації та адаптивної фізичної культури. У такому підході на перший план виходять дослідження процесуальної складової діяльності (закономірності, зміст, засоби, принципи організації, організаційно-педагогічні технології, результат тощо) та умов її здійснювання в конкретних сферах предметної діяльності людей. Саме такий підхід, як основний, і реалізується у спеціальних теоріях та концепціях фізичного виховання, спорту, фізичної рекреації, фізичної реабілітації та адаптивної фізичної культури. Вони відповідають на ключове питання: як необхідно організовувати навчально-виховний або тренувальний процес у межах тієї чи іншої форми соціального прояву фізичної культури? З іншого ж боку, таку діяльність людей необхідно аналізувати в контексті культурно-історичного процесу. На висвітлення цих аспектів і спрямована теорія фізичної культури. Вона розкриває рушійні сили й об'єктивні закони розвитку фізичної культури як особливого соціокультурного феномену; показує основні тенденції її історичної еволюції (минуле, сьогодення та перспективи подальшого розвитку); пояснює її місце й роль у системі суспільних відносин; виділяє зв'язки між різними формами її соціального прояву (загальні та спеціальні); узагальнює досвід реалізації в суспільстві її системотворювальної (оздоровчо-виховної) функції; висвітлює закономірності формування особистості під впливом цього виду культури.

Таким чином, теорія фізичної культури, а також теорії та концепції, які пояснюють природу фізичного виховання, спорту, фізичної рекреації, фізичної реабілітації та адаптивної фізичної культури, мають різні предметні поля пізнання при цьому об'єктна сфера у них залишається спільною. Розглянуті вище наукові теорії та концепції, розкриваючи різні грані функціонування фізичної культури в суспільстві (теорія фізичної куль-

тури — розвиток фізичної культури в контексті культурно-історичного процесу, а спеціальні теорії — процес функціонування різних її соціальних форм через призму сьогодення), не суперечать, а доповнюють одна одну, поглиблюючи тим самим знання про цю сферу соціальної діяльності людини. Вони змінюються і розвиваються відповідно до динаміки пізнавального процесу, забез-

печуючи тим самим об'єктивне розуміння сутності соціального феномену фізичної культури, що в цілому становлять науку про фізичну культуру — фізкультурологію.

Перспективи подальших досліджень полягають у спеціальному філософському осмисленні, що уже започатковано в серії статей М. Ібрагімова (2010—2013).

Література

1. Булатова М. Фитнес и двигательная активность: проблемы и пути решения / М. Булатова // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. — 2007. — № 1. — С. 3—7.
2. Дутчак М. Методологія формування системи спорту для всіх в Україні / М. Дутчак // Парадигма здорового способу життя: духовні та фізичні компоненти: матеріали II Міжнар. наук.-теорет. конф. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін / М. Дутчак. — К., 2010. — С. 33—38.
3. Лубышева Л. И. Социология физической культуры и спорта: учеб. пособие / Л. И. Лубышева. — М.: Академия, 2001. — 240 с.
4. Матвеев Л. П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов / Л. П. Матвеев. — К.: Олимп. лит., 1999. — С. 301.
5. Николаев Ю. М. Человеческое творчество сущность физической культуры и ее теории: веление времени (к проблеме модернизации теоретико-образовательного пространства физической культуры) / Ю. М. Николаев // Теория и практика физ. культуры. — 2011. — № 10. — С. 96—106.
6. Николаев Ю. М. От теории физического воспитания — к теории физической культуры в контексте формирования нового типа мышления / Ю. М. Николаев // Теория и практика физ. культуры. — 2012. — № 10. — С. 94—100.
7. Платонов В. Н. Сохранение и укрепление здоровья здоровых людей — приоритетное направление современного здравоохранения / В. Н. Платонов // Спорт. медицина. — 2006. — № 2. — С. 3—14.
8. Сутула В. А. Основы физкультурологии / В. А. Сутула. — Х.: Изд-во Шуст А. И., 2002. — 56 с.
9. Сутула В. А. Структура системного подхода и особенности его использования в процессе исследования физической культуры как целостного социального явления / В. А. Сутула // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. — 2007. — № 2. — С. 35—39.
10. Сутула В. О. Забезпечення фізичного здоров'я різних верств населення — основна соціальна функція фізичної культури / В. О. Сутула // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. — 2011. — № 4. — С. 119—123.

References

1. Bulatova M. Fitness and physical activity: problems and solutions / M. Bulatova // Theory and methods of physical education and sports. — 2007. — N 1. — P. 3—7.
2. Dutchak M. Methodology of building-up the system sport for all in Ukraine / M. Dutchak // Proceedings of II International scientific-theoretical conf. of the chair of social and humanitarian subjects: paradigm of healthy life way: spiritual and physical components / M. Dutchak. — Kyiv, 2010. — P. 33—38.
3. Lubysheva L. I. Sociology of physical culture and sports: study guide / L. I. Lubysheva. — Moscow: Akademiia, 2001. — 240 p.
4. Matveev L. P. Principles of the general theory of sport and the system of athletes' training / L. P. Matveev. — Kiev: Olympic Literature, 1999. — P. 301.
5. Nikolaev Yu. M. Anthropocreative nature of physical culture and its theory: call of time (on the problem of modernization of theoretical and educational space of physical education) / Yu. M. Nikolaev // Theory and practice of physical culture. — 2011. — N 10. — P. 96—106.
6. Nikolaev Yu. M. From the theory of physical education — to the theory of physical culture in the context of formation of a new way of thinking / Yu. M. Nikolaev // Theory and practice of physical culture. — 2012. — N 10. — P. 94—100.
7. Platonov V. N. Maintenance and improvement of health in healthy people - a priority of modern healthcare / V. N. Platonov // Sports medicine. — 2006. — N 2. — P. 3—14.
8. Sutula V. A. Fundamentals of physculturology / V. A. Sutula. — Kharkov: Publishing house Shust A. I., 2002. — 56 p.
9. Sutula V. A. Structure of the system approach and features of its application in the study of physical culture as an integral social phenomenon / V. A. Sutula // Teoriia i praktyka upravlinnya sotsialnyimi systemamy: filozofii, psikhologii, pedagogika, sotsiologiya. — 2007. — N 2. — P. 35—39.
10. Sutula V. O. Maintenance of physical health of different population groups is the main social task of physical education / V. O. Sutula // Teoriia i praktyka upravlinnya sotsialnyimi systemamy: filozofii, psikhologii, pedagogika, sotsiologiya. — 2011. — N 4. — P. 119—123.